

4. Кодар А.А. Тенгрианство в контексте монотеизма // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». — 2008. — № 1(2).
5. Безертинов Р.Н. Тенгрианство – Религия тюрков и монголов, Казань – 2004.
6. Т.А. Бейсенбинов, Ақиқат – қасиетті қазақ жүйесі, Алматы – 2006.

УДК 21:41:67

ҚАЗАҚ ТАРИХИ САНАСЫНДАҒЫ ТӘҢІР СӨЗІМЕН ТӘҢІРЛІК НАНЫМ КӨРІНІСТЕРІ

Тілепов Рауан Жоламанұлы

rakento.t@inbox.ru

Л.Н Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Дінтану және теология» мамандығының 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші – Т. Кеңшілік

Қазақ мәдениетінің негізінде адам болмысының көне практикаларының бірі — көшпенділік және адамзаттың алғашқы монотеистік діни наным-сенімдерінің бірі — Тәңіршілдік, немесе Тәңірлік (француз зерттеушісі Жан Пол Ру енгізген термин) жатыр. Тәңірлік сенімі ғасырлар бойы түркі халықтарының ежелгі наным болуымен қатар олардың санасымен мәдениетіне сіңген салт дәстүріне айналып отыр. Дегенмен қазіргі уақытта қазақ халқының өзінде толыққанды тәңірлік наным кездеспегенімен бұл сенімнің қалдықтарын көріп жатамыз. Тәңіршілдік наным-сенім ретінде, рухани дәстүр ретінде және ашық дүниетанымдық бағыт ретінде мәдениетке, демек қазақтардың тілі мен діліне қатты әсер етті. Бұл мақалада Қазақ мәдениетінің концептосферасын қалыптастыруға және жалпы қазақ салт-дәстүрімен, мәдени санасына тәңіршілдік нанымның әсерін көрсету міндеті қойылған.

Тәңіршілдік дін ретіндегі мәртебесі және «Тәңірі» терминінің этимологиясының өзі осы күнге дейін даулы болып келеді. Осыған қарамастан, кейбір зерттеушілер тәңіршілдік – онтологиялық тұрғыда (бір Құдай туралы ілім), космологиялық тұрғыда (өзара қарым-қатынас мүмкіндігі бар үш әлемнің тұжырымдамасы), мифологиялық және демонологиялық тұрғыда (ата-баба рухтарын табиғат рухтарынан ажырату) XII-XIII ғасырларға дейін аяқталған тұжырымдама түрінде қабылданған дін деген қорытындыға келді. [1, б. 8]. Біз оларға да қосыламыз. Бастапқыда тәңіршілдік (немесе тәңірлік) ежелгі космологиялық идеялар мен мифологиялық идеялардың жиынтығы сияқты дін емес екені түсінікті. Неміс ғалымы Г. Дерфердің пікірінше, діни тұжырымдама ретінде тәңіршілдік кейінірек қалыптасады, ол өз дамуында тотемизм мен шаманизм ұғымдарынан монотеизм идеясына ауысады.

Жоғарыда айтылғандай, Тәңіршілдік ұғымның мәнін түсінуде, «Тәңір» ұғымының өзін түсінуіндегідей, ғалымдар арасында келісім әлі қалыптаспаған. Тәңір сөзін алып қарайтын болсақ хуннулық яғни ғұндық Ченлимен жақындасады, Қытай Тянымен, шумер Дингирімен кеңірек параллельдер бар. Жоғарыда аталған барлық сөздер «Аспан» [2, б. 500] деп аударылған деп айту керек. «Тәңірі» сөзі «Дингир» деп аударылған түрде Аспан мен жоғарғы Құдайдың шумер атауында да кездеседі, бұл «Тәңірі» терминінің ежелгі дәуірін көрсетеді. Тұжырымдаманың өзі семантикалық аудармаға жатады және бірнеше жақын мағынаға ие. «Тенгри» (Алтай тілдерінде «тенгри», «тенгери» деп аталса; түркі және қазақ тілдерінде «тәңірі»; хакас тілінде «тигир», «тер»; Чуваш тілінде «тура»; якуттарда «тангара»; балкаро-карачаевскийде «тейри»; құмықша «тенгири», «тенгир» сияқты ұқсас аталған) бұл сөздің негізгі мағынасы аспанды да білдіруі мүмкін, әлемнің көрінетін бөлігі және Құдай, Құдай және Лорд, мырза, қожайын дегенде мағынада қолданылған болуы мүмкін [3]. Бірақ бұл сөздің нақты жарамды этимологиялық мағынасы әлі де шешілмеген.

В. Гумбольдт былай деп жазды: «Тілді үйрену түпкі мақсатты қамтымайды, бірақ барлық басқа салалармен бірге адамзаттың өзін-өзі танудың ең жоғары және жалпы

мақсатына және оның айналасындағы барлық көрінетін және жасырын нәрселерге деген көзқарасына қызмет етеді» [4, 119 б.]. Тіл-мәдениетті, кодтауға және аударуға ықпал ететін механизм.

Біздің дүниетанымымыз әлемнің тілдік бейнесінде ішінара тұтқында. Әлемнің тілдік бейнесі бастапқыда мифологемалармен, маңызды кейіпкерлермен және халық мифологиясынан алынған жағдайлармен жасалады. Шын мәнінде, бұл үлкен коннотациялық жүктемені алып жүретін бейнелі-метафоралық сөздер. Әрбір нақты тілде осы тілдің ана тілінің дүниетанымын анықтайтын көптеген ұлттық, ерекше түсті ұғымдар бар. Мифологема-бұл адам ұмытып кеткен, бірақ сөз бен сананың ішкі тереңдігінде сақталған нәрсе. Содан кейін осы мифологиялардан мәдени ұғымдар өседі, яғни. белгілі бір мәдени қоғамдастық үшін маңызды ақпаратты өзіндік, ерекше түрде беретін ұғымдар. Көп жағдайда мәдени ұғымдар белгілі бір ұлттық тілдің лакунарлық тұжырымдамаларының негізін құрайды.

Мәтіндер мәдениеттің көрінісі ретінде бұрынғы, ұмытылған құндылықтар туралы көптеген ақпаратты қамтиды. Тәңіршілдік туралы Түркі қағанатының мемлекеттік тайпалық діні ретінде маньчжур және қытай жылнамаларында, араб-иран дереккөздерінде жазылған. Өкінішке орай, бірнеше жазба дереккөздер – VI-X ғасырлардағы ежелгі түркі руникалық және соғды тілдес ескерткіштердің үзінділері ғана біздің күнімізге жетіп отыр.

Қазақтардың мәдени концептосферасында «Тәңір» мифологемасы бар сөздер мен сөз тіркестері өте жиі кездеседі. Тәңірді қазақтар бүгінгі күнге дейін арабша «Алланың» және парсыша «Құдайдың» синонимі ретінде қолданып келеді. Қазақ «Бір Аллах! бір Тәңір айтқан!». Қазақ тілінде «Тәңір жарылқасын!»- «Тәңір сені жарылқасын!», «Көк соқыр» - «Көк аспан сені жазсын!», «Тәңір атамен уәде етемін» – «Тәңір атымен ант етемін», «Тәңір сыйлағыр» – «Тәңір саған сый берсін», « Тәңір жар болсын!»- «Тәңір сенің қолдаушың, көмекшің болсын!», «Иттің иесі болса, бөрінің Тәңірі бар» мақал – мәтелдері – «Егер иттің қорғаушысы – иесі болса, онда Қасқыр – Тәңірі», «Тәңірберген» - «Тәңірдің сыйы, тартуы», «Тәңірбек», «Тәңіржан» және т.б. Осының бәрінен Тәңіршілдік нанымның мәдени таңбалануы, оның дәстүрлі ұлттық дискурс түріне қатысуы айқын көрінеді.

Тәңірі қазақтың дәстүрлі синкретикалық дүниетанымында бүкіл болмыстың мәні ретінде қарастырылады. Тәңір – барлық нәрсенің себебі деген ұғымда болған. Тәңірі-болмыстың трансценденттік әлемі, болмыстың ұлылығын қазақ ғалымы С.Ақатай [5, б. 61] деп есептейді. Ал белгілі философ Ғарифолла Есім Тәңірді қазақ (түркі) мәдениетінің тағы бір маңызды тұжырымдамасы – «құтымен» байланыстырады: «Түркілер жер бетінде адамның пайда болуын мейірімді (құт) деп санады. Сонда жақсылық дегеніміз-адамның Жер бетінде болуы. Түркілерде жақсылық — Тәңір» [6, 75 б.]. Қазақтардың дәстүрлі құттықтауы: «құтты болсын!»– «Берекелі, мейірімді болсын!» сондай-ақ бізді Тәңір мифологемасына құт, жақсылық әкеледі.

Қазақтар үшін Тәңірі барлық жерде яғни аспанда, жерде, жер астында көрініс тапқан. Мүмкін, сондықтан да салт-жораларды, әдет-ғұрыптарды өткізу үшін қазақтарға арнайы бөлінген, дұға етуге бейімделген қасиетті орын қажет емес шығар. Аспан астындағы барлық кеңістік салттық қызметтерді жіберуге жарамды болуы мүмкін. Осыған байланысты М.Қашқари [7, б. 210] түркілердің биік тауды, биік ағашты Тәңірі деп атайтынына назар аударғаны қызық емес. Мысалы, жалғыз өсіп келе жатқан көп сабақты ағаштың орны – Бәйтерек (осыған байланысты Қазақстан Республикасының жаңа елордасы – Астананың символына Бәйтерек айналғаны таң қалдырады), Тәңір терек, жалғыз терек, сондай-ақ қасиетті таулар (Іле Алатауының шыңдарының бірі және т.б.) тәңіршілдердің ұжымдық мінәжат ету, құрбандық шалу орны болуы мүмкін. Тәңіршілдік наным-сенім иегерлері белгілі бір рәсімдерін мыс: мәйітті тау басына, яғни биіктеу жерге қойған, онысымен мәйіт көк тәңіріне бір табан жақын болады деп сенген. «Хан Тәңірі» – «Хан, патша Тәңірі» деп аталады), қасиетті үңгірлер. Бүгінгі күнге дейін Қазақстанның кең аумақтарында барлық жерде ақ құрақ ілінген матаны (өзінің Құрмет белгісі, киелілік белгісі) жалғыз ағашты, қайнар көзде, үңгірге кіре берісте өсетін ағашты кездестіруге болады.

Ежелгі түркілер, дененің физикалық тамақтануынан басқа, жанды да тамақтандыру керек деп санаған. Ежелгі Түркі халықтары үшін жан, рух энергиясының маңызды көздерінің бірі ата-баба рухы болған. Әрбір адам өзінің іс-әрекеттерін болашақ жеті ұрпаққа да бағалайтынын түсінеді. Құрметті адам өмір сүрген және өзінің игі істерін жасаған жерде, ол қайтыс болғаннан кейін де оның рухы туыстарын қорғай алады деп санаған. Тәңіршілдікте өтірік пен сатқындық, анттан ауытқу дүниеден өткен әруақтар рухтарын сыйламау болып табылған. Демек тәңірлік наным-сенімінде әруақтар қатты қастерленген, тіпті кейбір әруақтар киелі саналғаны соншалық оларға табыну дәстүрі болған. Осындай наным-сенімнен тұратын тәңірлік сенімін қаншалықты монотеисттік наным ретінде қарастыра аламыз. Монотеисттік сенімнің ең негізгі белгісі бір құдайға, бір жаратушыға деген сенім болып табылады.

Ата – бабалар рухтарын қастерлеу дәстүрі, әруақ ұғымы байырғы қазақтарда болған. Ата-бабаға олардың рухтарына деген сүйіспеншілікпен, асыра құрметтеудің көрінісі қазақтардағы әлі күнге дейін қолданыста болып келе жатқан дәстүрлердің бірі жетінші буынға дейін өз шежіресін білуге міндеттеу дәстүрінен көрінеді. Бұл салттың сақталып халық санасына сіңіп кеткені соншалық қазақтар жеті атадан аспаған жағдайда бір-бірін жақын туыс санап, өз араларында қыз алып, қыз беріспеуге дейін барғаны белгілі. Осы дәстүрдің себебінен қазақ халқында ата-бабаны қадірлеп-қастерлеу, өткенін ұмытпау сияқты тіпті бұл дәстүр қазақтарда өзге ұлттарға қарағанда қан тазалығы басым екенінде көрсетеді.

Қорыта айтқанда ежелгі түркілік дәуірінен қалған тәңір сенімі байырғы қазақтардың мәдени санасында, фольклорінде, кейбір салт дәстүрлерінде көрініс тапқаны белгілі. Оған дәлел ретінде қазіргі кезде қазақ халқы ислам дінін қабылдап, мұсылман болғанымен де кейбір тәңірлік дәстүрлерді әлі де ұмыта қоймағаны да белгілі. Бірақ бұл тәңірлік нанымның қазақ халқындағы қазіргі көріністері қазақ халқы әлі де тәңірлік наным-сенімінде дегенді білдірмейді, бұл көріністер ата-бабалардан қалған салт жоралғылар ғана екенін айта кету керек. Өйткені ежелгі түркілердегі тәңірлік наным түгелімен дерлік тарих сахнасынан кетуі, ислам дінінің келуімен жүзеге асқаны белгілі. Ата-бабаларымыз адами өмір сүру салтына сай, ақылға қонымды, толыққанды дін исламды таңдағандары белгілі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бездертинов Р.Н. Тенгрианство – Религия тюрков и монголов. Набережные Челны, 2000.
2. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. М., 2000
3. См.: Древнетюркский словарь. Л., 1969.
4. Гумбольдт В. Избранные статьи по языкознанию. – М., 1984.
5. Сабетказы Акатай. Древние культы и традиционная культура казахского народа. Алматы, 2001.
6. Ғарифолла Есім. Хәкім Абай. Алматы, 1995.
7. М. Қашғари. Түрік сөздігі. Алматы, 1997.

УДК 21

АТЕИСТІК БАҒЫТТЫҢ ТҮРЛЕРІ. КОМПАРАТИВИСТІК ТАЛДАУ

Шолан Әлібек Мұратұлы

alibeksholan7@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Дінтану және теология мамандығының магистранты,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – З.Б.Малғараева

Атеистік ұстаным көне грекиялық дәуірден басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасын тапқан көп қырлы феномен. Атеизм сөзінің біраз анықтамасы бар, дегенмен оның ең